

VÄIKE-MAARJA GÜMNAASIUM

ROBIN PÕDRA

8.A KLASS

JAAN VILBA PEREKONNA LUGU 1944–1946

JUHENDAJA KRISTI PÕDRA

SISSEJUHATUS

Septembris 2017 kuulutas Eesti Vabariigi president Kersti Kaljulaid välja õpilaste ajalooalaste uurimistööde võistluse teemal „Sada aastat Eesti riiki“. Uurimistöö „Jaan Vilba perekonna lugu 1944–1946“ on valminud eelkõige nimetatud konkursi raames.

Autor tunneb suurt huvi oma perekonna ajaloo vastu. Juba varasest lapsepõlvest on ta kuulnud isapoolse vanaema Aino Põdra (Vilba) meenutusi lapsepõlvest. Eriti suurt huvi hakkas ta tundma 1944.–1946. aastate vastu, kuna selles ajavahemikus leidsid aset pöördelised hetked perekond Vilba elus. Lisatõuke nimetatud perioodi uurimiseks andis mängufilm „1944“, mis pani autori mõtisklema, mis siin okupatsioonide vahetumise ajal toimus. Autoril tekkisid küsimused oma vanaemale, kas ja kuidas puutus tema oma lapsepõlves kokku Saksa ja Punaarmee sõduritega. Toimunud vestlustest Aino Põdraga hargnes välja omakorda tema isa Jaan Heinrich Vilba arreteerimise ja vabanemise lugu. Kuna autori vanaema on sündinud II maailmasõja algusaastal, kajastus see lugu vaheldumisi lapsepõlvemeenutustega. Selleks, et saada võimalikult terviklik pilt uuritavast perekonnaloost, kaasas autor ka teised Vilba pere lapsed. Oma perekonnast uurimistöö koostamine on tänuväärne tegevus. Mälestusi jagavad perekonna kõige eakamad liikmed: autori vanaema Aino Põdra (79-aastane), vanatädi Pilvi Lunge (83-aastane) ja vanaonu Peeter Vilba (78-aastane). Lisaks suulistele mälestustele oskavad nemad juhatada infoallikateni – fotod, dokumendid ja esemed.

Uurimistööle on püstitatud kaks eesmärki:

- 1) koostada mälestustekogu, mis annab ülevaate perekond Vilba põlvnemisest ja eluolust;
- 2) kajastada Jaan Heinrich Vilba arreteerimise, vangistusaastate ja kojutuleku lugu tema kirjade ja laste meenutuste kaudu.

Töö on jaotatud neljaks peatükiks. Esimene peatükk „Perekond Vilba“ annab ülevaate perekonna põlvnemisest ja üldisest eluolust. Teine peatükk „Jaan Vilba arreteerimine“ jutustab pereisa arreteerimise loo. Kolmas peatükk „Jaan Vilba vangistuseaastad“ kirjeldab

isa elu vangistuses ja tema pere eluolu. Neljas peatükk „Jaan Vilba kojutulek“ räägib isa kojutulekust. Töö ilmestamiseks on lisatud illustreerivat pildimaterjali, mis on paigutatud lisadesse.

Infot on autor kogunud Jaan Vilba lapsi intervjuuerides. Intervjuueritavate mälu aitavad värskendada säilinud fotod, surmatunnistused ja leerilehed. Jaan Vilba perekonna põlvnemise, sünni- ja surmadaatumite kohta leiab infot ka Geni sugupuude portaalist (Tiitso, 2009). Olulist infot annavad edasi ka autori vanavanaisa kirjad, mis on saadetud kodusetele vangilaagrist. Säilinud on 14 kirja. Isikut tõendavatest dokumentidest on säilinud perekonnaarhiivis vaid Jaan Vilba sõjaväepilet. Autori perekonnal on talletatud ka mõningad esemed, mis on seotud tema vanavanaisa vangilaagriaastate ja tema lastega.

Selleks, et uurimistöös säiliks kõneleja rääkimisstiil ja keelekasutus, on autor töösse lisanud võimalikult palju tsitaate nii intervjuueritavatelt kui ka Jaan Vilba kirjadest.

Autori jaoks on tegemist esimese ajaloolase uurimistööga. Ta loodab, et see pakub huvi lisaks tema perekonnale ka teistele ajaloo huvilistele. Riigi ajalugu on tema inimeste ajalugu. Autori vanavanaisa Jaan Vilba perekonna lugu on üks osake 100-aastase Eesti Vabariigi ajaloost.

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	1
1. PEREKOND VILBA.....	4
2. JAAN VILBA ARRETEERIMINE	10
3. JAAN VILBA VANGISTUSEAASTAD.....	14
4. JAAN VILBA KOJUTULEK.....	23
KOKKUVÕTE.....	24
KASUTATUD INFOALLIKAD	27
KASUTATUD ILLUSTRATSIOONIDE ALLIKAD	28
LISAD	29

1. PEREKOND VILBA

Autori isapoolne vanavanaaisa Jaan Heinrich Villbach¹ (Vilba) (21.12.1901–25.11.1952) sündis Virumaal Avanduse vallas Nadalama külas Tüssi talus talupidaja neljalapselises peres kolmanda lapsena (vt lisa 1 joonis 1). Ta lõpetas 1914. aastal 3-klassilise Liineküla algkooli, 7. detsembril 1919 leeritati ta Simuna kirikus. Koos õemehega läbis ta Narvas sõjaväeteenistuse. Kuna ta oli peres noorem poeg, siis ei olnud ta oma isatalu pärija. Seetõttu oli ta kuni abiellumiseni oma talus pigem põllutööde tegemisel abiline. (Põdra, Minu perekond, 2017)

Autori isapoolne vanavanaema Miina Katariina Krutob (15.12.1906–09.01.1990) sündis Laekvere vallas Padu külas kingsepa 9-lapselises peres pesamunana. Haridustee on ebaselge. On teada, et ta on samuti algkoolis käinud, kuid läbitud klasside arv on teadmata. Neiueas käis Miina Katariina Nadalama külas Veeniku ja Müllerbecki taludes teenijaks. Sellel ajal tutvuski ta Jaan Vilbaga. Nad abiellusid 8. augustil 1926. aastal Simuna kirikus. Miina Katariina rääkis oma lastele, et neil oli tellitud pulmapäevaks fotograaf. Nad maksid raha ära, tegid pildid, paraku fotograaf pilte ei toonud. Igatsus ühise pulmapildi järgi oli nii suur, et Miina Katariina lasi 1960ndatel teha fotomontaaži, kus kasutati nii tema kui ka Jaani leeripilte (vt lisa 1 joonis 2; lisa 2 joonis 3). (Põdra, Minu perekond, 2017)

„Eialgu ei olnud minu vanematel oma päris kodu. On andmeid, et nad elasid lühikest aega Tammiku külas ja hiljem ka Simunas. Tegelikult oli isal isatalu Nadalamas olemas, aga paraku oli tal vanem vend, kellel oli õigus saada talu endale (vt lisa 1 joonis 1). Paraku talupidamine vennal hästi ei õnnestunud. Tekkisid võlad ja talu läks pankrotti. Vend ja ema kutsusid ka Jaani appi. Kahjuks ei olnud ka Jaanil piisavalt raha, et pankrotis talu võlgadest päästa.“ (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018)

Noor perekond Vilba ostis endale Söödi talu Nadalama külas (vt lisa 3 joonis 5), kus tegutses kunagi Nadalama küla kool. Talu ostmise aega lapsed ei tea, dokumente selle kohta alles pole. Teada on, et talu osteti talunik Vendti käest. Söödi talule kuulus 12 ha põllumaad, millest osa oli vilja ja osa kartuli all, söödi peal karjatati kariloomi. Lisaks oli talul 12 ha metsa-, heina- ja karjamaad. (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018)

Vilbade perekonda sündis neli last: Erich (09.10.1926–08.01.1938), Pilvi (12.02.1935), Aino (24.03.1939) ja Peeter (21.10.1940). Erichi elutee jäi lühikeseks. Teada on, et Erichil oli juba varases lapsepõlves südamega probleeme. Vanemad viisid lapse ka arsti juurde, paraku aidata teda sel ajal ei suudetud. 11-aastasena kukkus ta augustikuus mänguhoos põhuvirna otsast alla. Tal süvenesid peavalud ja jõuetus veelgi. Pea pool aastat hiljem ta

¹ Perekond Villbach eestistas oma perekonnanime 1939. aastal Vilbaks (Tiitso, 2009).

suri. Küla toetus ja peres kasvav tütar aitasid vanematel leinast üle saada (vt lisa 2 joonis 4). (Põdra, Minu perekond, 2017)

Perega koos elasid talus ka vanavanaemad Mari Villbach (27.07.1870–xx.xx.1941) ja Mari Krutob (08.02.1866–xx.02.1948), sest nad oli halvatud ja vajasid abi. (Põdra, Minu perekond, 2017)

Oma kodu mäletavad lapsed üsnagi detailselt. Tegemist oli pika palkmajaga. Ühe katuse all olid elutuba, köök, rehetuba ja -alune ning tall. Aknad olid klaasitud, ühekordsed. Köök ja elutuba olid selle aja kohta üsnagi ruumikad. Söömine oli köögis, magamine elutoas. Maja sisustus oli hästi lihtne, ise tehtud ja vanemate kodudest pärandusena saadud. (Põdra, Minu kodu, 2017)

„Meie elutoas oli laudpõrand, mida katsid kitsad triibulised omakootud vaibad. Kangastelgi meil endal kodus polnud. Mulle meenub, kuidas ma laudpõrandat küürisin. Nühkimiseks kasutasin rukkiõlenuustikut, mida kastsin tuhaleelisse ning seejärel hõõrusin seepi peale. See imesegu tegi põranda väga puhtaks. Toal oli palksein. Sein ehtis ema Miina Katariina kaasavaraks saadud Jeesuse pilt. Pilt oli värviline, puust raami sees ja klaasitud. Kahjuks see pilt on kaduma läinud. Söödi talus ei elata juba aastakümneid aasta ringi ning seal on mitmeid kordi vargad käinud. Elutoas oli meil kolm voodit: üks vanematele, üks mulle õega ja üks minu vennale. Akna all oli kahe sahtliga suur laud. Laua peal oli roheline kupliga petroollamp. Elektrit meil polnud. Laua taga lapsed õppisid, vanemad lugesid ajalehte. Ette meie peres üldiselt ei loetud, loeti pigem ise. Õde Pilvi luges mulle ja Peetrile varases nooruses „Hunti ja seitset kitsetalle ette“. See oli meile päris pähe juba kulunud. Elutoal oli meil üks pime nurgatagune, mille ees oli kahepoolne ustega riidekapp. Sinna avausse mahtus täpselt üks pooleteise inimese voodi, kus said magada külalised. Tädiipojad olid meie juures aeg-ajalt külas. Toas oli ka kummut. Mäletan selgelt, et pikkades alumistes sahtlites hoiti voodi- ja ihupesu ja kaks lühikest sahtlit olid dokumentide ja muu pudi-padi jaoks. Toas oli vist ka lillepostament jõulukaktusega ja ka üks riidekirst.“ (Põdra, Minu kodu, 2017)

„Köögis oli külm tsementpõrand ja palksein. Meil oli suur kahepoolne ustega kapp nõude ja toiduainete hoidmiseks. Keset kööki asus piklik laud, mille ääres olid pikad pingid ja mõned toolid. Kuna vanaema Mari voodi elutuppa ei mahtunud, siis magas ta köögis. Köögis oligi tal tegelikult soojem olla. Seal oli pliit, kus oli meil pidevalt tuli all. Sellel ajal küpsetasid talupered ikka ise leiba. Meie pere ka. Pliidi kohal asuski leivaahju suu. Leivateo ajal oli meil majas kohe eriti soe. Puid kulus meil palju. Hea oli, kui neid kohe võtta oli. Valmis pliidipuid hoiti köögis soemüüri ja sein vahel. Ukse juures oli pikk pink veeämbrite ja silmapesukausi jaoks.“ (Põdra, Minu kodu, 2017)

Köögist läks edasi uks rehetuppa. Rehetoast sai edasi rehealusesse, aganikku ja talli. Kuna rehetoas oli aasta ringi jahe, hoiti seal toitu. Aganik oli koht, kus kunagi ammu peksti rehte. Nüüd kasutati seda ruumi põhu hoidmiseks loomadele. Perel oli kaks hobust, mõned lehmad, lambad, sead ja kanad ning vabapidamisel koer ja kass. „Koera mäletan ma eriti hästi. Nimeks oli tal Bella. Mustavalgekirju puhtatõuline krants.“ (Põdra, Minu kodu, 2017)

Söödi talul olid eraldi küün ja ait. Küünis hoiti loomadele heina. Aidas oli vili ja tünn soolalihaga. Seal asus ka üks suur riidekirst, mille oli Miina Katariina kaasavaraks saanud. (Põdra, Minu kodu, 2017)

Ümber kodumaja laius taluaed, mis oli piiratud lattaiaga. Koduõue kattis kummelivaip. Aias kasvasid peedid, porgandid, kurgid, kapsad, kaalikad, herned, oad. Tomatid kasvasid avamaa peal. Külmal ajal kaeti tomatitaimed aknaklaasidega. Isa kasvas omatarbeks ka tubakat ja sigurit. Õuel oli vändaga oma kaev. „Mäletan, kui me väikesed olime, siis oli kaevu lähedale minek lausa keelatud. Ohtlik oli ja kaevurakked olid üsnagi kõrged. Koolilastena meil juba lubati vett vändata. Vesi pidi meil ämbrites köögis alati olemas olema.“ (Põdra, Minu kodu, 2017)

„Meie pere elas majanduslikult üsnagi kesiselt, kuid saadi hakkama. Ema oli hea kokk ja õmbleja. Isa oli põllumees. Mina hoidsin rohkem isa ligi. Ta võttis mind sageli tööle kaasa. Mäletan, kuidas isa käis minuga heina niitmas. Mulle meeldisid tohutult hobused. Heinatöö võimaldas mul nendega tegeleda. Hommikul vara käisin isaga hobuseid toomas. Ma õppisin isegi ratsutama.“ (Põdra, Minu perekond, 2017)

Lapsepõlvega seostub nii tööd kui ka mängu. Kuni koolimineku oli laste põhitöö pere abistamine majapidamistöodes, karjas käimine, aia- ja põllutööd. Majapidamistöode täpset jaotust laste vahel ei olnud, tehti seda, mida oli vaja teha. Vajadusel jõuti ka naabritele appi minna. Näiteks käidi abiks sõnnikuveol, loomade karjatamisel. Ainole on eredamalt meelde jäänud lehmälüpsi õppimine enne kooli ema kõrvalt. „Olin umbes 6-aastane kui selle selgeks sain. Esialgu õppisin väikevend Peetrile kruusi sisse piima lüpsma. Mul on meeles, kuidas vend seisis laudas ja ootas, millal ta uue kruusitäie sooja piima saab. Mina ise sooja piima ei suutnud juua. Ainult jahutatult jõin. Lehmälüpsioskust läks sellel ajal ikka vaja. Kui ma olin 8-aastane pidi ema Simuna haiglas olema mitu päeva ravil. Isa meil vist ei osanud lehma lüpssta või tal ei olnud selleks aega. Vanem õde Pilvi oli Simunas koolis. Sellel ajal olid ju internaadid olemas. Koju igaks õhtuks ei tuldud. Lehmi ju lüpsmata ei saanud jätta. Isegi kellaaeg oli oluline. Mina lüpsin siis ise nendel päevadel pere lehmad ära. Hommikulüpsi teene eest viis isa mind hobusega kooli. Muidu ma ei oleks ju ka õigeks ajaks kolme kilomeetri kaugusele kooli jõudnud.“ (Põdra, Minu perekond, 2017)

Pilvi meenutab samuti pere abistamist mitmetes majapidamistöodes, karjas käimist, aia- ja põllutöid. Oli iseenesest mõistetav, et vanemad lapsed valvasid endast nooremaid ja aitasid

vanemaid pereliikmeid. Pere vanima lapsena on Pilvile meelde jäänud väikevenna hoidmise kohustus 1941. aasta suvel. Ta oli siis 6-aastane, mil ta oma pooleaastast venda koos halvatud vanaemaga pikad päevad hoidis. Lisaks pidi ta paariaastasel õel silma peal hoidma. (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018)

Kui ettenähtud tööd olid tehtud, võisid lapsed ka mängida. Toas mängiti „Reis ümber maailma“, trips-traps-trulli ja peitust. Õues mängiti sageli külalastega (vt lisa 3 joonis 6). Mängiti „Tagumine paar välja“ ja keksukasti. Pallimänge mängiti peale sõda. Nimelt ei olnud pere lastel palli. Esimene pall seostub pigem juba isa tagasituleku ajaga. Isa tõi neile koju ühe väikse kummist palli. (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018) Vilba pere lastel oli vähe mänguasju. Aino mäletab, kuidas ta tihti naabrite juures saunas mängimas käis. Seal hoidsid naabrid oma mänguasju ja temal lubati ka seal mängimas käia. Ainole ja Pilvile meenub, kuidas Aino ristiisa Aleksander Ainole Tallinnast nuku ja nukuvankri tõi. „Ma olin väga uhke, sest see oli külas esimene vanker ja esimene nukk, mille silmad käisid kinni ja lahti. Teised tahtsid ka nukku kärutada ja temaga mängida. Minu ristiisa käis meie juures Nadalamas harva. Kui ta meile tuli, tõi ta ikka midagi kingituseks kaasa.“ Aino mäletab ka Nadalama küla suurt kiiku. Tema oli enda sõnul julge plika, kes lubas poistel üle võlli hoogu teha. Tal on tänaseni meeles see hea tunne, kui kiik üle võlli läks. (Põdra, Minu perekond, 2017) Tema õde Pilvi täpsustab, et suur kiik ehitati Nadalamasse pärast sõda. Väiksemaid kiikesid oli enne seda kaks. Nende endi kodus kiike polnud. Kuna üks kiik oli ühes, teine teises küla otsas, siis kiikumas käidi üsnagi harva. Vilba pere lapsed käisid ka isa rattaga sõitmas. Kui sadulast vändata ei ulatunud, vändati pulga alt. Tema ise meenutab, et kui ta esimesse klassi läks, siis ta pulga alt vändata ei saanud, kuna oli selleks liiga pikk ja samas rattasadulast ka ei ulatunud seda teha. Isa võttis sadula ära ja sidus sinna padja. Nüüd ulatus ta pedaalideni. Pilvi häbenes teiste laste ees nii sõita ja seetõttu sättis ta rattasõidu nii, et teised lapsed koolihoovist ei näinud. Õnneks see padjaga rattasõiduperiood kaua ei kestnud. (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018)

Raamatuid oli Vilbadel vähe. Enamik neist olid usuraamatud, mis kuulusid vanaema Marile. Lasteraamatutest oli neil olemas „Pereema Aino“, mille nad said naabritelt tänutäheks. Ega lapsed esialgu lugeda ei armastanud. Kui nad väiksed olid, tahtsid nad rohkem mängida, suuremana pidid nad tööd tegema. Pilvi mäletab, et neil oli olemas ka muinasjuturaamat „Hunt ja seitse kitsetalle“. Tema luges, seda mitmeid kordi ette, Peeter ja Aino armastasid seda lugu lõpmatult kuulata. „Mäletan, kuidas vanaema Mari mind oma voodiäärele istuma kutsus ja usuraamatutest lugema õpetas. Õppisin seetõttu enne gooti kirjas lugema. Koolis õppisin uuesti ümber. Õnneks see väga raske ei olnud. Tähekujud olid üsnagi sarnased.“ (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018)

Vilbade peres oli traditsioone üsnagi vähe. Sünnipäevi tähistati tagasihoidlikult. Lapsed kingitusi ei mäleta. Pigem istuti koos laua ääres ja söödi paremat toitu. Ema Miina oli laste

sõnul suurepärane kokk. Perekonna fotoalbumis on pilte, kus on näha, et pereema käis isegi Äntu külas kokanduskursustel (vt lisa 4 joonis 7). Ema küpsetas pirukaid, saia ja peenleiba. Eriti hea oli Aino sõnul tema ema porgandipirukas. Keedeti ka viljakohvi piimaga. Pilvi (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018) meenutab: „Piimaga keedetud kohv oli meil pidupäeva jook. Ema segas kokku muna ja jahu, vormis väiksed sõrmeotsasuured kuklikesed ja pani need ahju. Ta küpsetas need võimalikult krõbedaks. Päris kõrbema ei lasknud. Seejärel pani ta kuklikesed koos siguriga kohviveskisse ja jahvatas peeneks. Lõpuks lisas segule peale piima ja pani selle aeglaselt keema. See oli unustamatu maitsega kohv!“ Mõlemale tütrele on jäänud meelde 5. sünnipäevade tähistamised. Pilvi mäletab sellest seika, kus tema ema oli pannud sünnipäevahommikul tema voodi ette kaks nukku istuma, ennast vooditsa taha ära peitnud ja sünnipäevalaulu laulma hakanud. Täpselt selline tunne oli nagu nukud laulaksid. Nukud on ka hästi meeles. Need olid tal juba varem olemas. Üks nukk oli tehtud üleni hästi haprast plastmassist ja selle käed ja jalad liikusid. Teine nukk oli pehme riidest kehaga ja savist peaga. (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018) Aino (Põdra, Minu perekond, 2017) mäletab oma 5. sünnipäeva 1944. aasta märtsikuus: „Mulle tuli minust üks päev vanem külapoiss Indrek Lääne talust kosjamahlaga külla. Paraku see poiss mulle millegi pärast kohe üldse ei meeldinud. Mäletan, et mul oli suur häbitunne ka. Terve küla pani meid niigi kogu aeg paari.“ Seoses 5. sünnipäevaga meenub Ainole mälestusseik Tallinna pommitamisest. Ta mäletab (Põdra, Minu isa arreteerimine, 2017), kuidas ta pere ja naabrid ühel märtsikuu hilisõhtul koduõuel vaatasid taevas olevat imelikku tulekuma. Ta kuulis, et isa ja ema rääkisid, et Tallinn põleb. Ka Pilvile (Lunge, Minu isa arreteerimine, 2018) meenub, kuidas ta vaatas koduõuel paistvat tulekuma ning taevas oli täis nagu langevaid laternaid.

Vilbade peres tähistati ka jõule. Elutoas oli jõulukuusk. Kuuse tõi alati isa kodumetsast enne jõululaupäeva. Lapsed ehtisid seda präänikute, kuuseküünaldega, kommid ja isetehtud paberehetega. Perel olid ka üksikud poest ostetud kuuseehet, nendest osa on tänaseni kasutuses. Jõuluvana käimist ja kinkide saamist lapsed ei mäleta. Küll on meeles rikkalik jõululaud seaprae, verivorstide, süldi ja hapukapsaga. Isa tegi jõuluks koduõlut. Lastel lubati virret² juua. (Põdra, Minu perekond, 2017)

Kirikus käidi suuremate pühade ajal, lisaks ristimised ja leeritamised. Oma lapsepõlvest mäletab Aino jõulude ajal kirikus käimist, täpsemalt just kirikusse sõitu „Isa pani hobusele kuljused kaela, rakendas korruptiga³ ree järgi. Et sõitjatel oleks soe, pandi põlvede peale raske ja suur triibuline villane kootud saanitekk. Kirikusse läks meil terve pere, halvatud

² Virre on mittealkohoolne magus vedelik, mis tekib õlle käärimisel (Põdra, Minu perekond, 2017).

³ Korruptiga regi on kõrge seljatoe ja käetugedega regi (Põdra, Minu perekond, 2017).

vanaema jäi muidugi koju. Jutluse sisu ma ei mäleta. Küll on meeles see, et kirikus oli väga palju küünlaid ja tekkis pühalik tunne.“ (Põdra, Minu perekond, 2017)

Tõsiusklikuks pereks lapsed oma peret ei pea. Suuremaid kirikupühasid Vilbade pere ikka tähistas. Surnuaiapühade ajal käidi lähedaste haudadel ja mälestusteenistustel kirikus. Kõik pere lapsed on peale sündi ristitud, aga leeritatud mitte. „Vanaema Mari õpetas mind Meie Isa palvet lugema. Ta lasi mul seda nii kaua endale raamatust ette lugeda, kuni see mulle pähe jäi. Ta oli päris kaval. Ta pidevalt väitis mulle, et tal on meelest läinud. Igatahes see palve on mul tänaseni meeles. Kui isa kodust ära viidi, siis ikka mõtetes lugesin seda õhtuti. Lootsin, et jumal aitab mul isa tagasi koju tuua.“ (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018) Pere lastel oli kombeks söömise lõpetamisel käsi kokku pannes jumalat tänada: „Aitäh, taevaisa, lapse kõht on jälle täis!“ (Põdra, Minu perekond, 2017)

Vilbade pere sai küla inimestega väga hästi läbi. Lähimad naabrid olid Kooli talus, Loigu talus ja üle tee elava rätsepa pere majas (lisa 1 joonis 2). Inimesed usaldasid üksteist. Häda korral aidati oma inimesi. Lahkust jätkus ka tegelikult võõrastele abivajajatele. Vargaid ei kardetud. Kui üks pererahvas läks kodust ära, pandi lihtsalt ukse ette luud. (Põdra, Minu kodu, 2017)

Perekond Vilba elas otseselt sõjast puutumatut elu kuni 1944. aasta septembrikuuni. 1941. aasta küüditamine neid ei puudutanud. 1941. aasta suvel astus pereisa nagu paljud teisedki Nadalama külamehed Omakaitseesse. Ta ei käinud haarangutel venelaste vastu. Ta oli passiivne liige, kes muretses oma pere turvalisuse pärast ja hoidis igaks juhuks kodus püssi. (Lunge, Minu isa areteerimine, 2018)

Söödi talus puututi kokku metsavendadega juba sakslaste okupatsiooni ajal, aga probleeme ei esinenud. Üks külamees, Peetri ristiisa, varjas ennast 1944. aasta suvel lühikest aega Söödi talu lepikus. Tal oli sinna suvel väike onn tehtud. „Meie pere lapsed teadsid, et ta seal on. Teadsime, et sellest võõrastele rääkida ei tohi. Mina käisin talle sinna naabrinaise palvel suvekuudel süüa viimas. Nimelt lapsi ei kahtlustatud ega jälgitud. Lepiku rajal olid maasikad. Käisime seal maasikal ja ühtlasi andsime mehele toidumooni üle. Miks ta metsa läks, sellest meile, lastele, ei räägitud.“ (Põdra, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018) Pilvi meenutab, et tema ristiema mees varjas ennast nende juures toas lühikest aega 1946. või 1947. aasta suvel. Ta aitas perel heina teha. Võõraste pilkude eest hoidis ta end kõrvale. (Lunge, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018)

2. JAAN VILBA ARRETEERIMINE

1944. aastal, mil sakslased olid lahkumas ja Punaarmee oli uuesti saabumas, oli autori vanaema Aino 5-aastane, vanatädi Pilvi 9-aastane ja vanaonu Peeter 3-aastane. Nadalama küla inimesed olid üsnagi kursis uudistega, mida inimestega jagati. Lehti ilmus harva, aga neid loeti. Pilvi sõnul on Vilbade perel alati ajaleht käinud. Nad lugesid Virumaa Teatajat, mis vastavalt ajastule vahel nime vahetas (Virumaa Teataja 1925–1940; Punane Virumaa 1940–1941, Virumaa Teataja 1941–1944, Viru Sõna 1944–1950). (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018) Vilbade kodus raadiot polnud, aga naabritel oli. Pereisa Jaan (vt lisa 4 joonis 8) käis nende juures uudiseid kuulamas tööst vabadel hetkedel. Uudiste kuulamise jaoks püüti ärevatel aegadel ikka hetk leida. Aeg-ajalt said naabrimehed kellegi juures kokku, siis arutati ilmas toimuvat. Pereisa oli laste meenutuste järgi tohutult rahulik ja optimistlik. Ema oli murelik ja üsnagi närviline. Ta kartis isa pärast, et ta kutsutakse sõtta. Lastel endil oli ka hirm sees. Juba sõna „sõda“ oli hirmus asi ja see seostus mingil põhjusel surma ja näljaga. Sakslaste äraminekut lapsed väga ei mäleta, kuna nad ei puutunud nendega otseselt Nadalama külas kokku. Küll mäletavad nad venelaste tulekut. (Lunge, Minu isa arreteerimine, 2018; Põdra, Minu isa arreteerimine, 2017)

„Minu arvates oli septembrikuu algus. Suvi oli olnud erakordselt soe. Meie perel olid kurgid võetud, vann oli kurke silmini täis. Salved olid vilja täis. Mäletan hirmu ja müra, tulekuma ja paanikat. Siiani olime ju pommitamistest ainult kaugelt kuulnud. Märtsikuine Tallinna põlemise kuma paistis ju meie talu õuele ära. Nüüd olid lennukid meie kohal. Ma ei julgenud vaadatagi. Lennukitelt visati pomme. Pihta said ja põlema läksid meie küla meierei, sepikoda, külapood, pritsikuur ja üks talumaja ka. Kõik hooned põlesid maha, kuna polnud piisavalt vett ega kustutajaid. Inimesi õnneks ei hukkunud. Mul on meeles eriliselt paks tume suits ja tulekuma. Kui meierei tabamuse sai, haaras minu isa ratta ja sõitis appi seda kustutama ja hoones olevaid inimesi päästma. Põlengu kustutamise ajal ilmusid sinna kümmekond venelast sõdurivormis ja hakkasid seal olevaid inimesi tuvastama. Nad võtsid isa vangi. Tema taskust olevat leitud padruneid. See oli piisav alus tema koheseks vahistamiseks.“ (Põdra, Minu isa arreteerimine, 2017) Pere vanem õde Pilvi täpsustab, et padruneid tõesti olidki isa taskus. Ta oli need maast leidnud ja üles korjanud. Ema veel riidles, et mis sa neist korjad. (Lunge, Minu isa arreteerimine, 2018)

Aino Põdra (Põdra, Minu isa arreteerimine, 2017) meenutab, kuidas ta seisis emaga õues ja nägi, kuidas sõdurid tulid vahistatutega koduvärvast mööda: „Ema jooksis isale vastu ja küsis, kuhu sind viiakse. Isa vastas, et võib-olla mahalaskmisele. Sõdurid tõukasid ema jõuliselt eemale. Mindi edasi. Isa oli talle omaselt tohutult rahulik, hoidis ennast tagasi. Ta tõenäoliselt teadis, et nii on parem perekonna ja ka tema enda jaoks.“ Pilvi Lunge sõnul rääkis isa talle kaks aastat hiljem, mil ta tagasi kodus oli, sellest sündmusest pisut täpsemalt

(Lunge, Minu isa areteerimine, 2018): „Isa läks sõduritega koduvärvast edasi umbes 500 meetrit. Ta nägi oma koduvärvast väljuvat naabrimeest Rudolf Soomi. Rudolfi pere oli juba varem kodust lahkunud tuttavate juurde Eipri külla. Rudolf hakkas neile järgi minema. Sõdurid karjusid, et Rudolf seisma jääks. Aga paraku ta seda ei teinud, vaid hakkas hoopis jooksuma. Sõdurid lasid ta seljatagant maha. Isa oli mõelnud naabrimehe surnukeha vaadates, et sina surid vähemalt oma koduvärvast, aga jumal teab, kus mind maha lastakse.“ Vaatepilt, kuidas relvastatud vene sõdurid isa ära viisid, oli kõigil laste jaoks nii traumeeriv, et seda mäletab tänaseni isegi toona pea 4-aastane Peeter. Talle on mälu salvestunud pilt tõsisest isast, kes sõdurite vahel liikudes lükkab käekõrval oma jalgratast. Temale on meelde jäänud ka, kuidas ema peitis isa püssi vahistamise päeval talli sõnniku sisse. Hiljem viis ta selle kodust ära metsa. (Vilba P., Mälestusi minu isast, 2018)

Samal päeval pisut hiljem tulid Söödi tallu 4–5 meest ja tahtsid juua. Need polnud Aino sõnul samad sõdurid. Nad olid sõduriietes ja rääkisid vene keeles. Nad tulid ise tuppa. Aino varjus laua alla, kuna kartis mundeid, püsse ja alles oli isa ära viidud. Ka tema ema oli ehmunud. Sõdurid andsid emale käte abil teada, et nad tahavad vaid juua. Ema võttis neile otse lüpsikust kulbiga kruusidesse värsket piima. Sõduritel oli suur janu ja nad jõid ahnelt. Sõdurid üritasid ka midagi rääkida, aga paraku pereema ei mõistnud vene keelt. Igatahes olid sõdurid äärmiselt viisakad ja rahulikud. Tõenäoliselt tänasid nad perenaist antud piima eest. (Põdra, Minu isa areteerimine, 2017)

Sama päeva hilisõhtul tulid tulekahju ajal külla tunginud sõdurid vahistatutega Kooli talu hoovi. Nad olid seal terve öö. Aino meenutab (Põdra, Minu isa areteerimine, 2017): „Mina ise neid sündmusi ise pealt ei näinud, kuna tegemist oli varahommikuga, mil meie, lapsed, alles magasime. Ema rääkis meile sellest hiljem. Ta oli saanud isaga eemalt hõikudes rääkida. Isa oli rääkinud, et neid kamandati keset ööd seina äärde. Isa oli arvanud, et nüüd on kõik, ta lastakse maha. Tegemist oli õnneks vaid hirmutamisega. Hommikul paraku mehi vabaks ei lastud, vaid nad võeti vangidena endaga kaasa.“ Pilvi mäletab seda hommikut. Ta ärkas selle peale üles, et ema tormas järsku tuppa ja hakkas kiirustades võileibu tegema, toidumooni pakkima. Ta plaanis isale need tee peale kaasa anda. Paraku kui ta toiduga õue tormas, olid sõdurid juba vahistatutega Kooli hoovist ära läinud. (Lunge, Minu isa areteerimine, 2018)

Pärast pommitamist oli osa Nadalama külast põlenud. „Paljud pered ei julgenud pommitamise hirmus majja magama jääda. Ka meie pere nende seas. Mõeldi ette, kuidas võimalikult kiiresti saaks tulekahju korral oma asju päästa. Ema pani väärtuslikumad asjad õue vankri peale, et vajadusel jõuaks kiiresti lahkuda. Pommitamise hirmus plaanisime minna ööbima kodu lähedale naabrite karjamaale, kus asus suur ja lame lohk. Olin seal ema, õe ja vennaga. Meiega koos oli ka lapseootel naabrinaine. Mäletan, kuidas ema keelitas minu vanaema Mari meiega kaasa tulema, aga vanaema keeldus tulemast öeldes,

et vahet pole, kus ma suren, kas toas või metsas. Ema oleks ta kasvõi meie kaasabil sinna lohku tassitud või transportitud, aga vägisi ta seda teha ei saanud. Valmistusime õues ööbimiseks korralikult. Panime end soojalt riidesse, tekid võtsime ka kaasa. Meie õnneks vihma ei sadanud, aga külm oli öösel küll. Ega me endid välja ei puhanud, aeg-ajalt väsimusest suigatasime. Kuulsime iga krõbinat ja praksatust. Öösel kardetud uut pommitamist ei tulnud. Mäletan, kuidas kõik olid hommikul pabinas ja hirmul. Mina igatsesin oma isa taga ja ema püüdis lohutada.“ (Põdra, Minu isa arreteerimine, 2017) Pilvi mäletab hommikut. Ilm oli imeilus. Taevas oli selge ja päike paistis. Ta vaatas taevasse ja nägi kummalist õhusõidukit. Piklik, meenutas kuumaõhupalli. Ta arvab, et ehk oli see dirižabel. (Lunge, Minu isa arreteerimine, 2018)

„Hommikul läksime koju tagasi. Juba eemalt märkasime, et vanker, mis oli keset hoovi, oli kadunud. Asjad olid aga hoovi peal maas alles. Mulle on eriti meelde jäänud murul valjuhäälselt tiksuv äratuskell. Hobused olid karjamaalt kadunud. Meie jaoks oli selge, et öösel olid seal sõdurid käinud. Hirmuga jooksisime majja, kartsime halvimat. Oh rõõmu! Vanaema oli elus, tuba oli soe ja toit oli pliidil. Sõdurid olid pliidil endale ja vanaemale süüa teinud.“ (Põdra, Minu isa arreteerimine, 2017) Autori vanaema mäletab tänaseni putru, mis potis oli. Kollakasroheline. See oli magus, vaniljemaitse. See oli tema jaoks uus maitse. Pilvi mäletab, kuidas vanaema õhinal rääkis, et sõduripoisid olid temaga väga viisakad ja lahked olnud. Nad olid teda *babuškaks* kutsunud. „Ega meie vanaema vene keelt ei osanud, tõenäoliselt sai ta sõduritega kehakeele abil suheldud.“ Ka Pilvi maitsetes potis olevat putru. Tema mälestustes oli see roosakat värvi ja pigem tarretise moodi. Hästi magus. (Lunge, Minu isa arreteerimine, 2018)

Söödi talu naabritel olid aga teised mälestused Vene sõduritest. Seal oli samal ööl verd valatud. Nendest kuulis Aino palju aastaid hiljem pärast sõda (Põdra, Minu isa arreteerimine, 2017): „Nad olid tapnud osa naabrite kanadest mitte tühja kõhu, vaid lõbu pärast ära. Surnud kanad laoti puuriida vahele. Miks, ei tea. Eks sead olid läinud kanade paanilise kaagutamise peale või siis sõdurite peale paanikasse ja nad kaevasid ennast sügavale virtsa sisse. Ilmselgelt ei saanud sõdurid neid sealt käte. Tänu sellele jäid naabrite sead tapatööst puutumata.“

Pilvi (Lunge, Minu isa arreteerimine, 2018) meenutab: „1944. aasta sügisel kohe pärast isa arreteerimist otsis ema isa paar nädalat taga. Teda aitas naabrimees, kes oskas vene keelt. Nad käisid koos siinsetes sõjaväeosades ringi infot otsimas. Pettumust oli palju. Ema oli endast üsnagi väljas, lootus hakkas kaduma. Ühel päeval kutsus aga ema tüdrukud enda juurde ja teatas, et teeme toad ilusaks, isa tuleb õhtul koju. Ausalt öeldes arvasin, et ema on nüüd endaga pisut sassis, aga otsustasime õega emale meelega teha ja toad ära koristada. Õhtul koputati uksele. Uksel seisis isa Vene sõduriga. Nad olid olnud Kiltsi metsas Vene sõduritega. Minu isa oskas vene keelt ja ta oli üsna suhtleja inimene. Isa oli

palunud sõdureid, et käime minu juures, ma elan siin üsna lähedal, mul on tubakat ja samakat ka. Kiltsis elas Olga, kes oli kunagi elanud Nadalama kandis. Tal oli hobune ja vanker. Ta töigi isa koos sõduriga kohale. Nad olid meil terve öö. Hommikul läksid nad paraku teiste juurde Kiltsi tagasi. Ema küll rääkis isaga, et maksame sõdurile, anname talle meehead. Las ta läheb üksi tagasi ja ütleb, et sa lasid jalga, said surma. Isa ei olnud valega nõus. Ta ütles, et ta pole ju midagi halba teinud, ta lastakse nangunii kohe vabaks. Ta ei tahtnud olla põgenik ja eks ta kartis ka, et teeb nii oma perekonnale pigem kahju. Seejärel polnud isast mitu nädalat midagi kuulda.“ Aino ja Peeter isa kodus käimist ei mäleta.

„Aga ühel päeval tuli meie tallu Määri külast Palli Helga. Ta ulatas emale ühe pakkepaberi. Pakkepaberil oli isalt teade. Ta andis teada, et ta on Kohtla-Järvel vangilaagris. Selle teate saamine oli tõesti ime ja asjade kokkulangevus. Nimelt läks Palli Helga Kohtla-Järvele kohtuma oma vangis oleva vennaga. Ta ootas traataia taga oma venda, kui järsku visati tema ette kivi, mis oli mässitud jõupaberi sisse. Jõupaberil oli kirjas Jaan Vilba teade, kus ta palus oma naisele teada anda, kus ta on. Naise nimi ja asukoht oli juurde lisatud.“ (Lunge, Minu isa arreteerimine, 2018)

Kui Vene sõdurid võtsid nende talu kaks hobust endaga kaasa, siis peagi said nad endale ratsahobuse. Pilvi (Lunge, Minu isa arreteerimine, 2018) mäletab hobuse saamise lugu täpsemalt: „Nadalama küla talumees Hugo Kruhberg määrati venelaste saabumisel valla täitevkomitee esimeheks. Ta oli väga mõistlik mees, oskas vene keelt. Temale anti teada, et meie külas on peremeheta hobune. Kuna meie perest olid hobused ära viidud, siis pidas ta õiglaselt kutsuda minu ema kaasa hobust vaatama. Sobivusel oleks siis hobune meile saanud. Hobuse välimus tekitas imestust. Tegemist oli ratsahobusega. Kuidas ta tööd jaksab teha, sellesse suhtuti üsnagi skeptiliselt. Ta oli hästi peenikeste kõrgete jalgadega ja sale võrreldes tööhobusega. Hobune oli väga rahulik ja taltsas. Ema tõi hobuse meile koju. Meie, lapsed, panime hobusele nimeks Toksi.“ Pilvi sõnul üllatas ratsahobune tervet küla, kuna ta sai ka maatöödega väga edukalt hakkama. Toksi elas kuni kolhooside rajamiseni Söödi talus.

3. JAAN VILBA VANGISTUSEAASTAD

1945. aasta oli Vilbade pere jaoks väga raske aeg. Pereisa Jaan andis endast vähemalt kirjateel elumärke Kohtla-Järvelt (vt lisa 5 joonis 9). Postkontor oli külas olemas, aga tavaliselt jõudsid kirjad kohale käsipostiga tuttavate isikute kaudu. Aino Põdra omanduses on 14 kirja tema isalt, mille viimane vangistusperioodil saatis. Kirjade sisu järgi saabki oletada, et kõik kirjad kirjasaajateni paraku ei jõudnud või on siis osaliselt kaduma läinud. Kirjad on rahuldavas seisus. Neid saab lugeda, aga osa kirjadest on paberi murdekohtadest kulunud. Jaan kirjutas paberitele, mida ta parajasti kätte sai. Osa kirjadest on vägagi väiksed ja tihedalt täis kirjutatud. Tõenäoliselt polnud paberit alati piisavalt. On nii hariliku pliiatsiga kui ka tindipliiatsiga kirjutatud kirju. Raskem on lugeda harilikuga kirjutatud, kuna neist on tekst osaliselt kustunud. Nimed on kirjutatud täpselt nii nagu hääldati. Antud uurimistöös esitatud kirjade tsitaadid on esitatud kohati lünklikult, kuna pole olnud võimalik sõna välja lugeda. On ka tahtlikke lünki, kuna kirjades esines delikaatset infot perekonnaliikmete kohta.

Aino Põdra (Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018) sõnul oli tema ema kange naine. Ema käis isa lumisel ajal reega Kohtla-Järvel isegi vaatamas. Ta oli isa kojutuleku jaoks valmis kõigeks. Ta käis Tallinnas sõjakomissariaadis kõrge ametniku juures jutul. Mida lubati, ta ei tea. Pilvi (Lunge, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018) täpsustab: „Ema hakkas ajama asju, et mees koju saada, kohe. Ühed meie endised naabrid olid sattunud elama Läänemaale. Nendel oli üks lähisugulane isaga sarnaselt arreteeritud. Nemad tutvusid ühe eestlasest kõrge sõjakomissariga, kes väitis, et tema kaudu saaks asju pisut uurida. Need kontaktid jõudsid ka meie emani, kes otsustas ise minna Tallinnasse selle sõjakomissari jutule. Tallinnas aitas teda minu onutütar Maria ehk Mantsu. Nimelt oskas ta erinevalt emast väga hästi vene keelt. Seda läks sel ajal igasugustel asjaajamistel väga vaja. Sinna majja ema jõudis, aga sõjakomissarini ei lastud. Minu emal oli olemas ka sõjakomissari kodune aadress. Meest ennast kodus polnud, aga oli tema naine. Ema rääkis talle kogu loo ära. Naine andis info mehele edasi. Järgmisel päeval pääses ema juba sõjakomissari jutule. Mees oli teda ema sõnul tähelepanelikult kuulnud, aga tunnistas, et tal pole nii palju võimu, et rääkida vangilaagrite ülemaga. Küll pakkus ta välja, et saab kirjutada soovituskirja, mis lubaks naisel oma mehega kohtuda. Ema saadeti kabinetist välja alla korrusele seda soovituskirja ootama. Ta ootas pikalt, aga kirja ei tulnud. Siis kohtus ta uuesti sõjakomissariga, kes hakkas hoonest lahkuma. Mees tuli ise tema juurde küsima, et kas talle paber toodi. Kuulnud eitavat vastust, käis ta kuskil ja tuli hiljem paberiga tagasi.“

„Emal oli isa vangis oleku ajal palju tegemisi ja muresid. Olime üsnagi palju kodus omapäi. Meid valvas täditütar Valve, kes oli meile kostile tulnud 1944. aastal. Tema oli juba täisealine. Ta oli ilus tüdruk. Tema pärast käis meie juures üks Vene sõdur Ivan

naabermajast külas. Ta oli umbes 30-aastane. Mäletan, et ta meeldis meile, kuna ta oli hästi sõbralik. Kuigi meie keegi ei osanud vene keelt ja tema ei osanud eesti keelt, saime suheldud. Tal olid sageli meie jaoks kommid taskus. Paraku käis ta meie juures kuu või paar mõned korrad. Siis pidi ta väga edasi minema ja temaga edaspidine side katkes.“ (Põdra, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018)

Pereema jagas oma muresid (vanaema Mari halvenenud tervis, argielu mured, Vene sõdur külas). Vanim Jaanilt saadetud kiri kodustele on kirjutatud 2. jaanuaril 1945. Sealt ilmneb, kuidas töölaagris olev pereisa oli kodus toimuvaga kursis. Jaan püüab naist murede lahendamisel kirja teel aidata. „Kallis Minni! [---] Aga mina praegusel korral sind, kallis, aidata kuidagi ei saa. Enne valimisi ei lasta kedagi koju käima, kas olgu kodus kas või tuli lahti ja ilma loata ei tohi riskeerida. Kontroll on nii kõva, et võimatu on läbi tulla. Peale valimisi lubatakse jällegi. Eks ma siis katsun mõneks päevaks koju tulla. Sa oled siis nüüd päris üksi. [---] Praegu on juba niisugune erakorraline aeg, kus tuleb igal inimesel kannatada ja kokku hoida. Aga mis tema mõtleb, seda ma küll aru ei saa. Ma usun, et sa ikkagi kuidagi omadega läbi saad. [---] Mis selle Valve arus küll peaks olema, et ta nii äraütlemata tükkidega ühtelugu hakkama saab? [---] Lase mõnel mehel omale puud peeneks teha. Eks neid häid inimesi ikka veel ilmas ole, kes sulle appi tulevad. See on väga halb, et ema raskesti haigeks jäi. Tema aitamine on kõige tülikam. Eks sa aga katsu ikka nii läbi ajada, et omale väga liiga ei tee.“ (Vilba J., Kiri nr 1, 1945)

Sõja ajal liikusid ringi kotipoisid. Nendega hirmutati. Nad nägid välja vaevatud ja näljased. Liikusid üksikuna, aga ka kampadena (2–3 inimest). Sageli polnud neil ka korralikke riideid seljas. Pilvi meenutab, kuidas ema oli neile kõigile õpetanud, et uks tuleb haagis hoida ja tuleb öelda „*Maama dooma neetu, paapa dooma neetu*.“ Pilvi otseselt isiklikult kotipoistega kokku ei puutunud, ta mäletab neid aeg-ajalt külavahel liikumas. (Lunge, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018) Aino meenutab, kuidas ta nägi neid Nadalama külas mitmeid kordi. Nad olid venelased, kaugelt näha, et nälginud. Nad koputasid majade ustele ja akendele ja palusid süüa, juua ja sooja. „Ükskord olin koos vennaga kahekesi kodus. Ema ja Pilvi olid kuhugi läinud. Tõenäoliselt olid tööl. Enne ära minemist loeti meile alati sõnu peale, et me võõraid sisse ei laseks. Majauks käis meil haagiga seest kinni. Istusime Peetriga akna all ja vaatasime õue. Otse meie akna alla ilmus väike poiss, umbes 5–7 aastat vana. Eks ta nägi eemalt, et majas on keegi aknal. Ta näitas käte abil, et tahab juua. Mul hakkas sellest poisist väga kahju. Ta nägi tõesti janune välja. Tahtsin teda aidata. Peeter muidugi keelas. Temal olid meeles need hirmujutud kotipoistest ja ta kuulas ema sõna. Igatahes kasutasin vanema õe seisu ja tegin siiski ukse haagist lahti. Andsin poisile kiirustades piima ja leiba. Ma tegelikult ikka natuke kartsin ka. Tahtsin, et ta kiiresti toast välja ära läheks, et ma saaks ukse ruttu tagasi haaki panna. Poiss läks tänulikult ära. Kui ema koju tuli, hõikas minu vend talle juba läbi õhuakna, et Aino lasi kotipoisi tuppä. Eks ta kujutas ette, kuidas mina nüüd

karistada saan. Ma rääkisin emale ka, kuidas mul poisist kahju hakkas. Igatahes ma karistada ei saanud. Samas hoiatas ta meid, et me peame ettevaatlikumad olema, kuna lastest kotipoisid olla peibutised. Vaadatakse ära, kes majas on, mida seal on ja siis tulevad teised järgi.“ Ainole meenub ka üks mees, kes oli külmal kevadpäeval aluspesus ja paljajalu Nadalama külas liikumas. Ta neile tuppa sisse ei tulnud, läks mööda. Hiljem kuulis, et mehele anti külast nii süüa ja ka riideid. (Põdra, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018)

Jaan Vilba viidi 1945. aasta kevadel Maardusse. Aino (Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018) andmetel käis ema Maardus isa vaatamas. Ta läks jalgsi Kiltsist Tapale, Tapalt läks lahtise kaubavaguniga Tallinna. Tallinnas elas tema vennanaine Maria (pere kutsub Mantsuks), kes aitas teda Maardusse. Lisaks aitas Maria päris tihti toimetada Jaanini nii söögi- kui ka toidupakke.

Perele tuli kevadel muresid juurde, kuna peretütar Pilvi haigestus neeruvaagnapõletikku. Ema viis ta rongiga Tallinnasse lastehaiglasse, kus laps pidi emata hakkama saama. Pilvi jaoks oli see tegelikult juba teine haigla kogemus. Esimest korda oli ta seal 6-aastasena. Haiglas olekust midagi erist tal ei meenu. Küll mäletab, et pärast haiglast välja kirjutamist oli ta mõnda aega onutütar Maria juures, kes siis ta hiljem rongiga koju tagasi viis. (Lunge, Minu kodu ja pere, 2018)

Jaan annab ülevaate oma eluolust Maardu laagris maipühade ajal (Vilba J., Kiri nr 2, 1945): „[---] Meil siin oli küll päris pidulik olemine. Tegime paraadi ja käisime kinos. Meid jagati brigaadi. Meid on 21 meest brigaadis. Käime raudtee transpordis. Nii et töö on vaheldusrikas. Käime vabrikule puid toomas, ehitusmaterjale vedamas. Mõnikord tuleb päris pikad otsad teha. Ühe korra käisime teisel pool Pärnu kanalit. Seal tuleb veel mitu korda käia. Meile avaldati aprillikuu töö eest kiitust. Meie ületasime plaani 97%-liselt, aga maikuus kavatsime plaani ületada 200%-liselt. Esiti olime kõik selle asjaga harjumata. Mõned üksikud brigaadid täitsid oma plaani kõigest 17%. Nad said noomituse. Kuidas teil ka seal see töövõistlus käib? Kas olete juba põllul käinud? Tänavu on senini küll väga ilus kevade olnud. Siinpool on juba inimesi kaunis palju põllul töötamas näha. Ega sulgi muud üle ei jää, kui pane aga Mirtile⁴ rangid kaela ja anna vemmalt. Küll siis töö läheb iseenesest. Sina, Minni kallid, oled minu pärast nii palju vaeva ja muret näinud, et ma ei oska seda kirjas avaldada. Aga nüüd jäta need mured, mis minuga seoses olid kõik kõrvale ja katsu oma võimetekohaselt majapidamist juhtida nii, et jõuad peret ilma minu abita üleval pidada. Ma kahtlen, kas ma kevadhooajaks koju jõuan. See uurimine võtab palju aega ja valitsus vaatab, et ükskõik kus inimene töötab. Ega siingi tööpuudust ei ole. Pakki ei maksa tuua, see on kole tülikas. Mul on veidi lähedamad võimalused. Nii et saan ise kõrvalt hankida, mis hädasti vaja on. Kui on just võimalik postiga saata, siis võiks üks väike pakk kuivikuid

⁴ Mirti oli pere lehm (Põdra, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018).

saata Mantsu nimele. Küll tema toob mulle kätte. Väga kahju, et Valvel ratast ei ole. Temal oleks see sõit naljaasi siia sõita. [---] Olen selle eluga juba harjunud nii, et kui mul perekonda ei oleks olemas, siis ma jääksin siia edaspidigi töötama. Aga ma usun, et teie kõik ootate, millal ma koju jõuan. See võib juhtuda iga silmapilk ega seda ette ei tea keegi öelda siin. [---] Ja igaühega läheb hulga aega [---].“

Jaan kirjutab nädala pärast naisele uue kirja (Vilba J., Kiri nr 3, 1945), kus ta annab teada, et Maria käis Maardus ning toimetas temani koduste kirja ja paki. Teda ennast küll ei olnud kohal, kuna ta oli Pärnust puid toomas, aga kaasvang Pruuno Preem võttis paki ja info vastu. Oma kirjas tunnustab ta oma ettevõtlikku naist: „[---] Sina, Minni, oled minu arvates palju vahvamaks läinud kui enne. Ma ei oska seda ette kujutada, kui ma oleks kodus olnud ja siis sa oleks pidanud need sõidud ja vaevad läbi tegema. Seda sa siis küll ei oleks jõudnud läbi teha. Aga eks usk ja lootus peab inimeses olema. Selle varal suudab inimene palju ära teha. Kui koju tulen, küll ma siis püüan veidi terasem olla, et veidikene sinu vaeva jõuan tasuda. [---]“ Ta avaldab väikest lootust, et pääseb järgmisteks pühadeks ehk koju: „[---] Maria oli Pruunole öelnud, et ta sõidab kolmapäeval maale. See oleks küll hea, kui tema selle vaeva enda peale võtab, siis sinul ei oleks seekord tulemist. Tema on lubanud ise siia tagasi tulla. Suurt pakki ei maksa saata. Ma saan sellega üle nädala läbi. Kui ma pühadeks koju ei saa, siis oleks küll ilus, kui väikse paki saaksin. Praegu on see asi veel selgumata. Lubatakse küll koju saata, aga see võtab kõik aega. Nii, et ära sa enne siia sõida, kui ma kirjutan. Siin muutub ja laheneb see asi iga päevaga paremaks. [---]“

Maikuu lõpus saadab pereisa uue kirja, kust ilmneb, et Maria kaudu sai ta paki koos kirjaga kätte, kuid ta ise oli sel korral Järvakandis tööl. Jaan on eluoluga üsnagi rahul (Vilba J., Kiri nr 4, 1945): „[---] Mul on nüüd küll tõesti päris ilus elujärk. Käime tihtipeale rongiga sõidus. Noh, siis saab ka kõrvalt toiduaineid hankida. Nii et suur häda on möödas. Oma leivaportsud olen kõik maha müünud. Laagris on leib palju kallim. Pärnust ostame räimi, mis omast üle, müüme jälle edasi. Ainult rasvaineid on raske saada. Kui ükskord tuled, siis ära sa muud too kui praetud rasva ehk võid. Praetud rasv seisab kaua.“ Vabanemise lootusest Jaan ei räägi enam midagi. Ta avaldab soovi naisega kokku saada. Naine on olnud perele jalgratta, mis teeb liikumise oluliselt kiiremaks. „[---] Sa lubad tulla 6ndal. See on kesknädal. Ma saan igal ajal kodus olla kui tahtmine on, aga parem oleks küll kui sa pühapäevaks jätaks. See on vist 10. Meie oleme alati laupäevaõhtul välja sõitnud ja pühapäevaõhtul tagasi tulnud. Laupäevaõhtul kell 6 oleme Tallinn Väikses. Siis võite sinna vastu tulla. Rong seisab seal tükk aega. Ja kui tahtmine on, siis võid ka kaasa sõita. Selle rongiga saab kaasa sõita muidugi teatud tasuga. Aga kui juhtub, et ma ei saa millegi pärast sõita laupäevaõhtul, siis tulge pühapäeval Maardu. Kui sul on asi sedasi sätitud, et pead 6ndal sõitma, ega sellest midagi viga ei ole. Jään 6. koju ootama igaks juhuks. Ega nüüd ei saa ühegi asja peale kindel olla. [---]“

Suvel tekib kirjadesse pikem paus. Pereisal on mitmeid liikumisi ja esineb tõsisemaid terviseprobleeme. Sügisel teatab Jaan perele elumuutustest (Vilba J., Kiri nr 5, 1945): „Kallid kodused! Ärge pahandage, et ma ennem ei kirjutanud. Asi oli nii, et ei olnud õiget asukohta. Olin haigemajas. Sealt sõitsin Paldiskisse. Seal töötasin paar nädalat. 3. oktoobril sõitsin Tallinna. Nüüd vast ehk jään siia peatuma. Ole, Minni kallis, nii hea ja katsu kuidagi siia sõita. Ma loodan, et hakatakse vanemaid aastakäike varsti lahti laskma. Too mulle riided siia, sest need riided võetakse ära, mis mul praegu seljas on. Saapad too ka ära. Ära seda karda, et nad siit kaduma lähevad. Nad võivad Mantsu juures olla. Kui tarvis, küll siis sealt kätte saab. Pakki läheb ka endist moodi tarvis. Muidu on elu palju muutunud. Käime vabalt tööl. Paki sisse oleks soovitatav rasvaineid ja tubakat. Leiba saab siit osta, ei maksa kaugelt tuua. Keeduvõimalused on ka mul olemas. [---] Muidu läheb elu päris hästi. Kui siia sõidad, siis räägime pikemalt. [---] Ma olen nüüd Sitsi tööpataljon 7 - 2 rood. Rausi Juhannes on ka siin.“

Novembri lõpus kirjutab Jaan Kohtla-Järvelt (Vilba J., Kiri nr 6, 1945): „[---] Uudist küll midagi ei ole. Sain juhuslikult oma poolt inimestega kokku. Albri Karla ja Kruubergi Alma käisid Kohtla-Järvel loomaliha müümas. Siin on liha palju kallim. Said viiskümmend rubla kilo. Sealiha maksab 100-150 rubla kilo. [---] Võib olla et ehk ei ole need kirjad sulle veel kätte jõudnud. Sellepärast saadan siis käsipostiga. Selle saad kindlasti kätte. Ma elan ikka vanaviisi. Olen kõigest kaks päeva tööl käinud. Olen autotranspordis. Töö on kerge. Tööandja poolt antakse söögitalongid. Nendega saab söögimajast lõuna. Söögimajas on päris hea. Maksab 2 rubla 50 kopikat. Siia maani ma ei ole veel pataljonitoitu suurt sünnudki. On päris rämp.“ Jaanil pole aimugi, kui kaugel on tema vabastamise asjaolud ning seetõttu on tal igasuguseid mõtteid. „[---] Lahtisaamisest ei ole midagi kuulda. Saab näha, mis tulevik toob. Olen pidanud plaani küll, et kas teen vehkat, aga ei tea, kuidas sa selle peale vaatad. Siin on palju poisse, kes omavoliga koju on läinud. On mitu nädalat ära, siis saadetakse siit järele, pannakse 10–20 päeva kartsa ja asi korras. Ma oleks võinud pühad küll ilusti kodus olla. Neid tuleb iga päev kodust tagasi ja muist on veel tulemata. Nendele ei ole veel karistust määratud. Noored saadetakse Leningradi kursustele, vanemaid kaugele ei saadeta. Tööd on üldse vähe, aga peab selle aja ära olema. Albri Karla lubas varsti siia tagasi tulla, siis oleks hea temaga kirja saata. Ära sa ise seda suurt sõitu ette võtma hakka. See maa on ikka kole pikk. Ma siit saaksin Rakverre iga päev sõita, kui kodu oleks seal. Siit käivad autod seda vahet ühtelugu ja see tee on lahti. Lõpetan oma lori. Head uut aastat soovin Teile kõigile! Aadress Kohtla-Järve pk 22B.“

1945. aasta viimase kirja kirjutab Jaan 15. novembril (Vilba J., Kiri nr 7, 1945): „Teatan sulle, kallis Minni, et sõidan täna õhtuse rongiga Kohtla-Järvele. Nii, et minu pärast ei maksa enam siia sõita. Küll ma siis kirjutan, kui kohale jõuan. Meie pataljon saadeti kõik laiali. Eks näe, kui kaua seal tuleb olla. Saapad on mõlemal pooleli. See korraldus tuli nii ruttu, et ei

olnud aimugi. Kingsepp ütles, et oleks tema üks päev varem seda teadnud, siis ta oleks Aino saapad valmis teinud, siis ma oleks katsunud kuidagi ise kodunt läbi tulla ja Aino saapad ära toonud. Aga eks sa katsu ikka ise enne jõule linnas ära käia. Aino ootab juba uusi saapaid. Küll siis peale pühi tuled ehk mind ka vaatama kui ma enne koju ei tule.“ Nii Aino kui ka Pilvi mäletavad, et saapaid nad tõesti ootasid, aga saabaste kätte saamist nad ei mäleta. Pilvile on meelde jäänud hoopis vahva mälestuskild seoses ema viltidega (Lunge, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018): „Ema läks vangilaagrisse isa külastama ja pakki viima. Paraku isaga ta silmast silma kohtuda ei saanud, kuna isa oli juba tööle saadetud. Tema barakikaaslane oli üks venelane, kes kuidagi purssis ka eesti keelt aktsendiga. Isa teadis, et ema on tulemas ja pani vildid talle valmis ja palus barakikaaslasel need kindlasti üle anda. Kui ema kohale jõudis, sõnas mees, et Jaan pani vildikud ja osutas käega viltide suunas. Emale tundus, et talle öeldi, et Jaan pandi peldikusse kinni. Ta endamisi jõudis mõelda, et mida see Jaan küll tegi, et teda peldikusse kinni pandi. No aga kui vilte nägi, sai ta aru, mida talle öelda taheti. Vildikud olid vildid.“

Pilvi sõnul saatis isa kodustele aeg-ajalt pakke (Lunge, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018): „Ta meisterdas meile seal ka mänguasju. Ta tegi meile kokkupandava puust mängutalu, milles olid elumaja, ait, kuur, kooguga kaev ja karjatall. Isegi aknad ja ukSED käisid kinni ja lahti. Talu juurde käisid ka kariloomad. Need olid kõik hästi korralikult viimistletud. Need olid ühed meie lemmikud. Mängisime nendega tihti. Eriti tore oli nendega õues mängida. Paraku läksid need kaduma. Meile õega tegi ta ka alumiiniumist ripatsiga kaelaketid. Ema sai endale väikse alumiiniumist kaunistustega karbikese, mille külgedele on graveeritud tekst „Minnile sünnipäevaks isa poolt“ ja põhjale „15. XII 1944“. Kaelakeed ripatsitega ja alumiiniumist karbike on meil alles (vt lisa 6 joonis 10).“ Perepoeg Peeter mäletab, et isa tegi puust mängutalu temale, aga ta jagas seda oma õdedega. Lisaks oli isa talle teinud umbes 10 cm pikkuse noa, mis käis tupe sisse. Noa pea oli tehtud värvilisest pleksiklaasist. See oli ümar ja värviliste triipudega. Nuga läks juba lapsepõlves kaduma. (Vilba P., 2018)

1946. aasta alguses sattus Jaan Vilba taas haiglasse. Ka pereema tervis polnud hea. Laste sõnul ja ka pereisa kirjadest ilmneb, et pereemal esines kätega probleeme juba enne isa ära viimist. Pärast seda kui talu, haige ema ja lapsed tema hoole alla jäid, vaevused aina süvenesid. Lisaks sai ta sageli külma, kui ta näiteks isa käis vangilaagris külastamas lahtise kaubavaguniga või hobuse ja reega sõites. Jaan Vilba (Kiri nr 8, 1946) kirjutab: „[---] Tulen aga jälle oma kirjaga sind vaatama. Uuemat küll ei ole, aga millegi pärast ei saa kohe kusagilt rahu. Süda vaevab sinu pärast nii, et võtan aga jälle pliatsi ja hakkam kriipseldama. Siis on niigi palju kergem. Ma olin mõne päeva haigemajas. Tulin sealt ise välja. Seal oli küll hea olla, aga roodust nõuti Kohtla-Järve tuletõrjele 20 meest. Ma tahtsin sinna minna, siis tulingi sellepärast välja. Nüüd käime seal. Siis Seppo Haarald on seal. On nagu veidi

viisakam. 12 tundi käime valves, 24 tundi oleme vabad. Sa kirjutasid, et sinu käsi on sellest ajast haigemaks läinud, kui ma kodust ära tulin. Mul on sinust nii kahju, et sa pead nii palju valu ja vaeva nägema. Aga mina sind selles asjas kuidagi aidata ei saa. Sa oled nii kallid! Sinu haigemajasse minek maksab, mis maksab, ära selle peale vaata. Müü kohe kasvõi mõni loom või asi ära, kui muidu ei saa. See asi võib ju päris kurvalt lõppeda. Ma tundsin kohe sellest saadik, kui ma kodunt ära tulin, et sinuga midagi halba on juhtunud. Nii, et ma ei saanud kohe kuskilt rahu. Sellest saadik on nagu vähe kergem, kui sinult kirja sain. Aga ega ikkagi õiget rahu enne ei tule tagasi, kui ma sind ise oma silmaga olen näinud ja käega katsunud. Aga see võtab vist veel palju aega! Ma oleks võinud pühad kodus olla, siis ehk oleks sul kergem arstile olnud minna. [---]"

Järgneb kahekuuline vaikuseperiood. Miina Katariinani ei jõua Jaani kirjad ja Jaanini ei jõua Miina Katariina kirjad. „Kallis naisukene! Ma ei tea, miks sa enam minule ei kirjuta. Sellest on juba ligi kaks kuud tagasi, kui sinult viimase kirja sain. Ma lootsin ikka peale valimisi puhkust saada, aga see puhkuse saamine on väga piiratud. [---] Olen sulle 8–9 kirja saatnud. Kas on need kaduma läinud või oled nii haige, et ei saa kirjutada? Kui sa ise ei saa kirjutada, lase siis Pilvi kirjutab. Ma tahaks ka kodu olukorrast teada saada, kuidas te seal hakkama saate. Kui ma teaks, et minu tulek aitaks, siis ma tuleks ilma loata. [---] Ma saatsin Ainole sünnipäevaks kaardi. Kas ta on selle kätte saanud? Siin on kallid turg. Piimaliiter maksab 13, loomaliha 50, sealih 150, kartulikilo 3 rubla. Kui sinu tervis lubaks ja aega oleks, siis võiksid siia turule tulla raha tegema. Sade Leo isa käis siin liha müümas, sai hulga raha. Ta lubas tagasi tulla. Siis lubas sinu kaudu läbi tulla, et toob siis mulle ka midagi koduste poolt. Lõpetan kirja. Jään sinult kirja ootama.“ (Vilba J., Kiri nr 9, 1946)

Samal päeval, mil mures olev pereisa kirja teele pani, sai ta kätte ka kodust saadetud paki. Ta kirjutas kiiresti uue kirja, sest oodata oli muudatusi. „Minni, kallid! Sain sinu paki kätte, mis sa Kivi Augustiga mulle saatsid. See oli õnn, et Kivi täna siia jõudis. Meie sõidame homme Tallinna terves koosseisus. Eks näe, ehk saab sealt kergemini koju sõita. Ma neid pabereid ei saanud veel täna ülematele näidata. Eks näis, mis nad arvavad. Ma võtsin Kivi Augusti käest 50 rubla raha. Ole pai ja katsu see temale ära tasuda. Minul uuemat midagi kirjutada ei ole. Kui kohale saan, siis kirjutan pikemalt. Täna paki eest!“ (Vilba J., Kiri nr 10, 1946)

Aprilli alguses tunneb Jaan rõõmu, et temaga midagi halba juhtunud pole ja avaldab lootust, et lähitulevikus saab ta ehk kodu lähedale tööle tulla (Vilba J., Kiri nr 11, 1946): „[---] Elu läheb siin ikka vana rada edasi. Sinnapoole on lootust. Ehk saab Rakveresse üle tulla kui seda asja ajada. Praegu ei taha veel tulla. Siin on palju kergem. Aga kui suvepoole, kui ilmad ilusamaks lähevad, siis katsun Rakverre üle tulla. Sealt on ligem kodus käia sind tülitamas. [---]" Paari nädala pärast saadab Jaan juba uue kirja, kus ta tervitab koduseid saabuvate kevadpühade puhul ning tunneb muret, et pole neilt kirjale vastust saanud (Vilba

J., Kiri nr 12, 1946): „[---] Ma saatsin sulle kohe kirja, kui siia jõudsin, aga siamaani ei ole veel vastust tulnud. Kas oled haige või on nii kibe normitäitmine, et ei ole aega vastust saata? Kui minu kirja kätte saad, siis kirjuta, kuidas nüüd ka elate. [---] Praegu ei tea veel oma koju saamisest veel mitte midagi. Ma usun, et ametlikus korras niipea lahti ei saa. Sa katsu rääkida teemeistriga selle asja üle, mis tema arvab. Ma arvan, et kui natuke mängu paned, ehk siis on lootusi rutem saada. Kui tema asi ei aita, siis oleks soovitatav sul Rakveresse sõita. Oleks hea, kui keelemees oleks omalt poolt. Eks sa katsu Huuguga⁵ aru pidada, mis tema sellest arvab. Ja kui see asi väga suuri kulusid ja raskusi teeb, siis minu arvates ei maksa ilmaaegu vaeva nägema hakata. Mina olen igat moodi hakkamas ja jätan sinu hooleks. Sa kirjuta, millal sul kõige kiirem aeg on, siis ma tulen kohe nüüd aitama. Minu elu läheb ikka vana rada edasi. Tuletõrjest võeti muist mehi ära töödele. Ma jäin veel tuletõrjesse edasi. [---] Ära sa ennast väga tööga tapa. Katsu nii kergelt läbi ajada, kui vähegi saad. Lase omale vesi lauta valmis tuua, siis on ka palju kergem loomi talitada. Kas sealpool on juba teed lahti nii, et saab juba vankriga liikuda? Siin ei ole juba ammu lund näha. Ja kas sa oled omale vankri saanud? Katsu Liimi Alfrediga rääkida, et kas temal on puid, millest vankrirattaid saab teha. Kui temal ei ole, siis katsu mõnele teisele rääkida. Kui rattad saad, siis hangi suurem osa vankrist valmis. Meil assid on olemas ja trehvid⁶ on ka. Siis saaks ehk suvepoole omale vankri hakkama. Lõpetan oma kirja. See elu teeb nii tuimaks, et ei taha kohe midagi kirjutada. Elu on kerge küll, aga hinges on niisugune piin, et tahab vägisi lõhki ajada. Mida ilusamaks ilmad lähevad, seda raskem hingata on. Kui on vaba aeg, siis ei taha kasarmust mitte välja tulla. Pikuta aga pealegi koiku peal ja vaata, kuidas päev mööda läheb. [---]“

Uue kirja saadab ta paar nädalat hiljem. „[---] Ma postil ei käi, võeti lendsalka. Seal on terasemaid poisse tarvis. Nüüd enne maipüha on suured võistluse harjutused. Esimesel mail on võistlused. Ega siingi raskust ei ole. Aeg läheb palju rutemini mööda. Käisime tulekahju korral väljasõitu tegemas. Noh, kuidas sina siis ka elad? Sa kirjutad, et peate suuri pidusid. Ja kõik see on ikka hea, kui sul ka mingit meelelahutust vahest on. Siis ehk läheb see aeg sul ka rutemini mööda. Mul on kohe päris hea meel, kui sa kirjutasid, et sa omadega nõnda väljas käid. Enne ei olnud sul ühtki abilist, kuid nüüd kipub juba ülejääki tulema. Ega palju paha tee, kui sa aga neid sööta jõuad. Eks ole sul kergem, kui Evald ka natuke aitab. Võib-olla, et tulen ehk ise ka maikuus koju. Eks siis näe, kuidas edaspidi läheb. Kas sa oled vankri juba ära toonud? [---] Siin üks Tartu linna mees ütles omal vankri kodus olema. Tahab 100 kilo rukkijahu. Vanker on puutelgedega. [---] See on hea kerge küll! Ütles päris hea olema, ainult üks esimene ratas on vana. Ma mõtlen küll, et kui ta ikka vähegi asi on, siis

⁵ Hugo Kruhberg oli valla täitevkomitee esimees, oskas hästi vene keelt (Lunge, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018).

⁶ Trehvid on rauast rehvid vankri ratta ümber (Põdra, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018).

võiks selle Tartust ära tuua. Selle ühe ratta saab ikka alla. Sinna peab hobusega järele minema. Mis sa sellest arvad siis? Kirjuta mulle siia. Võtan siis tema koduse aadressi. Uudiseid midagi ei ole. Palju terviseid Teile kõigile!“ (Vilba J., Kiri nr 13, 1946)

Viimase kirja saadab Jaan kodustele 8. juunil (vt lisa 5 joonis 9). Ta muretseb endiselt koduste toimetuste pärast, kuid on siiski optimistlik, avaldab lootust koju tulla ja samas on tal selle ees hirm, et toob kodustele sellega kaasa pigem pahandusi (Vilba J., Kiri nr 14, 1946): „[---] Kui mul omal tööd korras, on minul küll plaan heinaajaks heinamaale tulla, kui asi ikka sedasi edasi kestab. Aga siiski jätan sinu hooleks. Sa tead seda omalt poolt asja paremini. Kui sa arvad, et ma ikka ei tohi tulla, siis ma küll ei hakka tulema, kui see sinule halba teeb. Siit saadetakse küll mees järel. Kui saab kätte, siis toob tagasi. Kui kätte ei saa, siis ei ole midagi. Peale heinaaega tulen jälle tagasi. Noh, siis määratakse vahest 10–20 päeva kartsa. Ega maad kohtu alla ei anna! Eks sa uuri ja puuri seda asja ka veidi järele ja kirjuta siis kohe mulle vastus. [---] Toit on praegu siin küll äärmiselt vilets. Ei oska nime anda. Ma olen ikka kodust pakki saanud ja ise ka natuke juurde muretsenud. Siin on ka neid küll, kes ei ole kõrvalt midagi saanud, aga peab ära elama. Täna tegin viimase muna soustiks. Liha on veel natuke järel, sest on väärt asi. Et siin tööd ei ole mitte nimetamise väärtki, siis võib ka kergema toiduga olla. Täna on küll pühade laupäev, aga ega siin sellest aru ei saa, et pühad tulevad. Töö käib ikka edasi. Ei siin ole pühi ega pühapäeva! Üks mürin ja kärin on ööd kui päevad. [---]“

4. JAAN VILBA KOJUTULEK

Jaan Vilba tuli koju tagasi 1946. aasta heinateo ajal. Täpset kuupäeva ei teata, aga tõenäoliselt jaanpäeva paiku. „Isa igatses koju. Naine vajas ka talutöodes abi. Niisama lihtsalt töölaagrist ära minna isa ei julgenud. Eks ta oli mõistlik mees. Aimas, et omavolitseamisega teeks ta pigem kahju kui kasu oma perele. Ta otsustas küsida loa paariks nädalaks heinale. Selle loa ta isegi sai. Mingit paberit ta küll koju ei toonud selle kohta. Lihtsalt tuli. Sai suulise loa.“ (Lunge, Mälestused minu isa vangipõlvest, 2018) „Kui isa tuli koju, valdas meid kõiki piiritu rõõm ja rahuolu. Tundus, et kõik saab nüüd korda. Kaks nädalat möödusid ruttu. Talus sai palju töid tal ära tehtud. Lisaks heinateole oli vaja ühteist majapidamises kõpitseda. Isa otsustas siiski, et ta ise laagrisse tagasi ei lähe. Kui teda sinna oodatakse, küll järgi tulla. Möödusid veel nädalad, kuu. Vangilaagrist oli vaikus.“ (Põdra, 2018)

Pere jaoks hakkas elu normaliseeruma. Aino oli saanud kevadel 7-aastaseks. Teda ootas 1. septembril ees koolimine Kurtna algkooli. Tema õde jätkas õppimist samas koolis. Isa viis tütre rattaga kooli. Aino istus pakiraamil. Kooli tulid lapsed neljast ümberkaudsest külast. Seal toimus õppetöö liitklassides: 1. ja 2. klass koos ja 3. ja 4. klass koos. Aino mäletab, et sel päeval toimus aktus ja tunnid. Üks tuttav tüdruk, Salme, kutsus teda enda kõrvale istuma. (Põdra, 2018)

Jaan oli tegelikult esialgu mures, kuna tal polnud ühtegi isikut tõendavat dokumenti ja sellest võisid tekkida uued probleemid. Naabrimees Preemi talust soovitas tal pöörduda vallamajja, et ta saaks endale uued dokumendid. Jaan läks vallamajja, rääkis ära, mille eest ta arreteeriti, kus vangilaagris ta olnud oli ja kuidas ta koju tuli. Passi sai ta kohe, kuna Jaanil polnud veresüüd, 1948. aastal väljastati talle sõjaväepilet (lisa 7 joonis 11). (Lunge, 2018)

Nüüd, mil pereisal olid ka dokumendid olemas, sai ta hakata elama rahulikku igapäevaelu.

KOKKUVÕTE

Uurimistöö „Jaan Vilba perekonna lugu 1944–1946“ annab ülevaate Virumaal Avanduse vallas Söödi talus elanud perekond Vilba põlvnemisest ja eluolust ning kajastab Jaan Heinrich Vilba aresteerimise, vangistusaastate ja kojutuleku lugu läbi tema kirjade ja laste meenutuste.

Autor intervjueris Jaan Vilba lapsi. Ajavahemikus august 2017 – märts 2018 tegi ta üheksa intervjuud. Intervjuerimine toimus vabas vormis, intervjueritavad jagasid oma mälestusi teemaplokkide kaupa: meenutused lapsepõlvest ja kodust, isa aresteerimine, isa vangistuseaastad ja isa tagasitulek. Intervjuud on autor talletanud käsikirjaliselt.

Oluliseks infoallikaks on Jaan Vilba vangilaagrist saadetud kirjad. Autori käsutuses on 14 kirja. Kirjade tsitaadid on kohati lünklikud. Osa lünkadest on tekkinud kirjalugeja teadmatusel: näiteks oli kiri kulunud murdekohtadest või oli käekiri ja ka lause mõte arusaamatu. Osaliselt on autor sisse toonud ka tahtlikke lünki, kuna kirjades esines delikaatset infot perekonnaliikmete kohta. Kirjade ümber kirjutamiseks ja sisu mõistmiseks vajab ta tihti oma vanaema ja juhendaja abi. Kohati oli keelekasutus võõras, lugemist raskendas kirjavahe- ja lauselõpumärkide puudumine, isikunimed olid kirjutatud kuulmise järgi, esines ka hüüdnimesid. Selleks, et uurimistöös säiliks kõneleja rääkimisstiil ja keelekasutus, lisas autor töösse võimalikult palju tsitaate nii intervjueritavatelt kui ka Jaan Vilba kirjadest.

Mälestuste illustreerimiseks on lisatud ka fotosid. Autor kasutas oma vanaema ja vanatädi fotokogusid. Autori ja tema perekonna jaoks on kõige emotsionaalsem perekond Vilba perefoto leidmine aastast 1903, kus on näha umbes 2-aastane Jaan Vilba oma vanemate ja vanavanematega. Nimetatud foto on autori isapoolse suguvõsa kõige vanem perefoto, millel on näha ka tema vanavanavanavanavanemad Hants ja Ann Villbach.

Autori vanavanaisa Jaan Vilba kolmelapseline pere elas Virumaal Avanduse vallas Söödi talus. Tegemist oli taluga, millel oli 24 ha maad ja kus tegeleti eelkõige oma pere tarbeks loomakasvatuse ja põlluharimisega. Laste mälestused oma kodust on üsnagi detailirohked ja helged, lapsepõlvest meenutatakse nii tööd kui ka mängu.

Juuniküüditamine nende pere ei puudutanud, suured lahingud jäid kaugemale. Pereisa astus 1941. aasta suvel nagu paljud teisedki taluperemehed Omakaitse. Koju ilmus küll püss, kuid seda Jaan ei kasutanud, kuna tema haarangutes ei osalenud. Puututi kokku ka metsavendadega. Nende varjamise ja aitamisega probleeme ei esinenud. Elati üsnagi rahumeelset igapäevaelu. Esimene eredam pere ühine sõjaga kaasnenud mälestus on 1944. aasta Tallinna pommitamisest, mil linna põlemise tulekuma paistis isegi nende taluhoovi. Saksa sõduritega pere kokku ei puutunud, küll aga Punaarmee. Nadalama

küla tabas pommitamine 1944. aasta septembris ja selle tagajärjel puhkes tulekahju. Jaan Vilba tormas meiereid kustutama ja inimesi päästma. Kohale jõudsid ka Vene sõdurid, kes juuresviibivad inimesed läbi otsisid. Jaani taskust leiti padruneid ja ta arreteeriti. Pereisa äraviimine on jäänud kõigi laste mällu. Pere vanima tütre Pilvi meenutuste järgi õnnestus pereisal mõned nädalad hiljem Vene sõduri saatel korra kodu käia. Koju jääda ja sõdurit ära osta ta ei julgenud, kuigi tema abikaasa pakkus selle variandi välja. Jaan viidi Kohtla-Järvele vangilaagrisse.

Jaan Vilba oli kodust eemal kaks aastat. Side koduga säilis põhiliselt kirjavahetuse kaudu. Lisaks käisid teda külastamas abikaasa, sugulased ja tuttavad eelkõige kodukandist. Kas külaliste võimaldamine Jaan Vilbale oli seotud sellega, et tal puudus veresüü või aitas kaasa tema abikaasa Miina Katariina Tallinnasse sõit kõrgema sõjakomissari juurde, seda ei oska lapsed kommenteerida. Jaan Vilba kandis karistust põhiliselt Kohtla-Järve töölaagris. Töökohustuste tõttu peatus ta Maardus, Tallinnas, Paldiskis, Järvakandis ja ka Pärnus. Ta tegi kaasa metsa-, transpordi- ja ehitustöodes. Viimaseks töökohaks oli Kohtla-Järve tuletõrje lendsalk. Töö tema enda väitel kontinuumne polnud. Töö toimus kindla graafiku alusel, oluline oli täita töötunnid ja –normid. Hea töötamise eest avaldati isegi kiitust tervele brigaadile ja anti ka söögitalonge. Jaan oli töörohke pigem rahul, kuna tema sõnul möödus aeg töötades kiiremini ja polnud aega muredele mõelda. Samas on kirjade kaudu teada, et vähemalt kahel korral sattus ta haiglasse.

Tema kirjade põhjal jääb vangilaagri igapäevaelust üsnagi rahulik mulje. Ka hiljem vaba meheks ei rääkinud ta oma lastele traumeerivaid mälestusi. Jaan nimetas kirjades oma elukohti vangilaagrites oma kodudeks. Olmelistest tingimustest kirjutas ja rääkis ta üsnagi vähe. Korduvalt toob ta välja, et toit oli vilets. Kuna töölaagris olijatel oli võimalus saada toidu- ja riidepakke, siis ta eriti ei kurtnud. Kodust palus ta tihti saata praetud rasvainet. Liha oli väga hinnaline vahetuskaup. Üldiselt olid kõik toiduained vangilaagris vahetuskaubana hinnas. Mõnikord saatis naine talle ka raha. Jaanil oli võimalus käia ka turul. Ta oli turuhindadega üsnagi kursis. Turul käies kohtus ta ka oma kandi inimestega. Maalt käidi toiduaineid müümas, kuna linnades oli nendest suur puudus. Jaan Vilba saatis ka kodustele pakke vastu. Ta meisterdas ka ise kingitusi. Perereliikviatena on alles Jaani käsitööna valminud kaelakeed tütardele ja ehtekarbike naisele.

Perekonnal oli isata küll raske, aga saadi siiski hakkama. Suureks abiks olid perele küla inimesed ja ka sugulased. Küla hoidis kokku: aidati metsa varjunud omasid inimesi ja isegi ringiliikuvaid kotipoisse, hobusest ilma jäänud perele anti uus hobune, vene keele oskajad aitasid mitteoskajaid. Kui autorile oli eelnevalt filmide ja kuuldu põhjal jäänud mulje Punaarmee sõduritest kui vägivaldsetest, siis tema vanaema pere puutus kokku ka nende inimliku poolega. Vilbade pere näiteks kartis 1944. aasta septembrikuise pommitamise järel Söödi tallu jäänud halvatu vanaema elu pärast. Tegelikult söötsid

võõrad tal kõhu täis, panid teki peale ja kütsid ka toa soojaks. Lisaks lubasid Vene sõdurid paar nädalat pärast Jaan Vilba aresteerimist tal järelevalve all kodus käia.

Jaan Vilba mõlgutas vangistatuna üsnagi tihti mõtteid, et tuleb töölaagrist ära kodustele suuremate tööde ajaks appi. Seda tema sõnul tehti. Karistuseks istuti hiljem pikemat aega kartsas. Temal polnud siiski julgust omavoliliselt lahkuda. Ta kartis, et pigem teeb ta selle sammuga oma perele kahju. Ta oli kindel, et ta teeb oma töötunnid ära ja tal lubatakse veresüü puudumise tõttu koju tagasi minna. Kuna olukord püsis pikalt muutumatuna, õnnestus tal 1946. aasta suvel saada koju heinateole minekuks suuline luba paariks nädalaks. Kodus tagasi olles tegi ta otsuse, et ta ei naase enne, kui vangilaagrist talle järgi tullakse. Järgi talle ei tulnud. Ta jätkas talus tavapärase elu, saatis tütre kooli ning taotles endale vallast uued dokumendid.

Töö koostamine oli nii autori kui ka intervjueritavate jaoks emotsionaalne. Töösse on talletatud autori esivanemate mälestused nii kirjalikult kui ka visuaalselt. Töö käigus said korrastatud perekond Vilba fotokogud ja läbi töötatud ja ümber kirjutatud Jaan Vilba vangilaagrist saadetud kirjad. Autori jaoks sai perekonnaloos kaudu selgemaks Eesti Vabariigi okupatsioonide periood II maailmasõja ajal.

Autor tänab südamest oma perekonnaliikmeid mälestuste ja mõtete jagamise eest ning uurimistöö juhendajat.

KASUTATUD INFOALLIKAD

Lunge, P. 7.03.2018. Minu isa arreteerimine. (R. Põdra, Intervjueerija) Väike-Maarja.

Lunge, P. 11.03.2018. Minu kodu ja pere. (R. Põdra, Intervjueerija) Väike-Maarja.

Lunge, P. 6.03.2018. Mälestused minu isa vangipõlvest. (R. Põdra, Intervjueerija) Väike-Maarja.

Põdra, A. 10.09.2017. Minu isa arreteerimine. (R. Põdra, Intervjueerija) Väike-Maarja.

Põdra, A. 24.08.2017. Minu kodu. (R. Põdra, Intervjueerija) Väike-Maarja.

Põdra, A. 23.08.2017. Minu perekond. (R. Põdra, Intervjueerija) Väike-Maarja.

Põdra, A. 3.03.2018. Minu isa tagasitulek koju. (R. Põdra, Intervjueerija) Väike-Maarja.

Põdra, A. 28.02.2018. Mälestused minu isa vangipõlvest. (R. Põdra, Intervjueerija) Väike-Maarja.

Tiitso, U. 19.11.2009. Jaan Heinrich Villbach (Vilba) sugupuu. Kättesaadav: <https://www.geni.com/family-tree/index/6000000008249270310> (22.08.2017).

Vikipeedia 2017. Virumaa Teataja. Kättesaadav: https://et.wikipedia.org/wiki/Virumaa_Teataja (3.03.2018).

Vilba, J. 2.01.1945. Kiri nr 1. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Kohtla-Järve.

Vilba, J. 2.05.1945. Kiri nr 2. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Maardu.

Vilba, J. 8.05.1945. a. Kiri nr 3. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Maardu.

Vilba, J. 29.05.1945. Kiri nr 4. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Maardu.

Vilba, J. 4.10.1945. Kiri nr 5. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Tallinn.

Vilba, J. 30.11.1945. Kiri nr 6. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Kohtla-Järve.

Vilba, J. 15.12.1945. Kiri nr 7. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Tallinn.

Vilba, J. 11.01.1946. Kiri nr 8. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Kohtla-Järve.

Vilba, J. 18.03.1946. Kiri nr 9. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Kohtla-Järve.

Vilba, J. 18.03.1946. Kiri nr 10. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Kohtla-Järve.

Vilba, J. 10.04.1946. Kiri nr 11. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Kohtla-Järve.

Vilba, J. 16.04.1946. Kiri nr 12. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Kohtla-Järve.

Vilba, J. 28.04.1946. Kiri nr 13. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Kohtla-Järve.

Vilba, J. 8.06.1946. Kiri nr 14. *Jaan Vilba kirjad vangilaagrist*. Kohtla-Järve.

Vilba, P. 8.11.2018. a. Mälestusi minu isast. (R. Põdra, Intervjueerija) Tallinn.

KASUTATUD ILLUSTRATSIOONIDE ALLIKAD

Autori erakogu 2018. *Perekond Vilba fotokogu*. Väike-Maarja.

Lunge, P. 2018. *Perekond Vilba fotode erakogu*. Väike-Maarja.

Maa-amet 2018. *Maa-ameti Geoportaal*. Kättesaadav:
http://xgis.maaamet.ee/maps/XGis?app_id=UU82A&user_id=at&LANG=1&WIDTH=1037&HEIGHT=647&zlevel=4,632767,6551386&setlegend=SHYBR_ALUS01_82A=0,SHYBR_ALUS12_82=1 (19.03.2018)

Põdra, A. 2018. *Perekond Vilba fotode erakogu*. Väike-Maarja.

LISAD

LISA 1

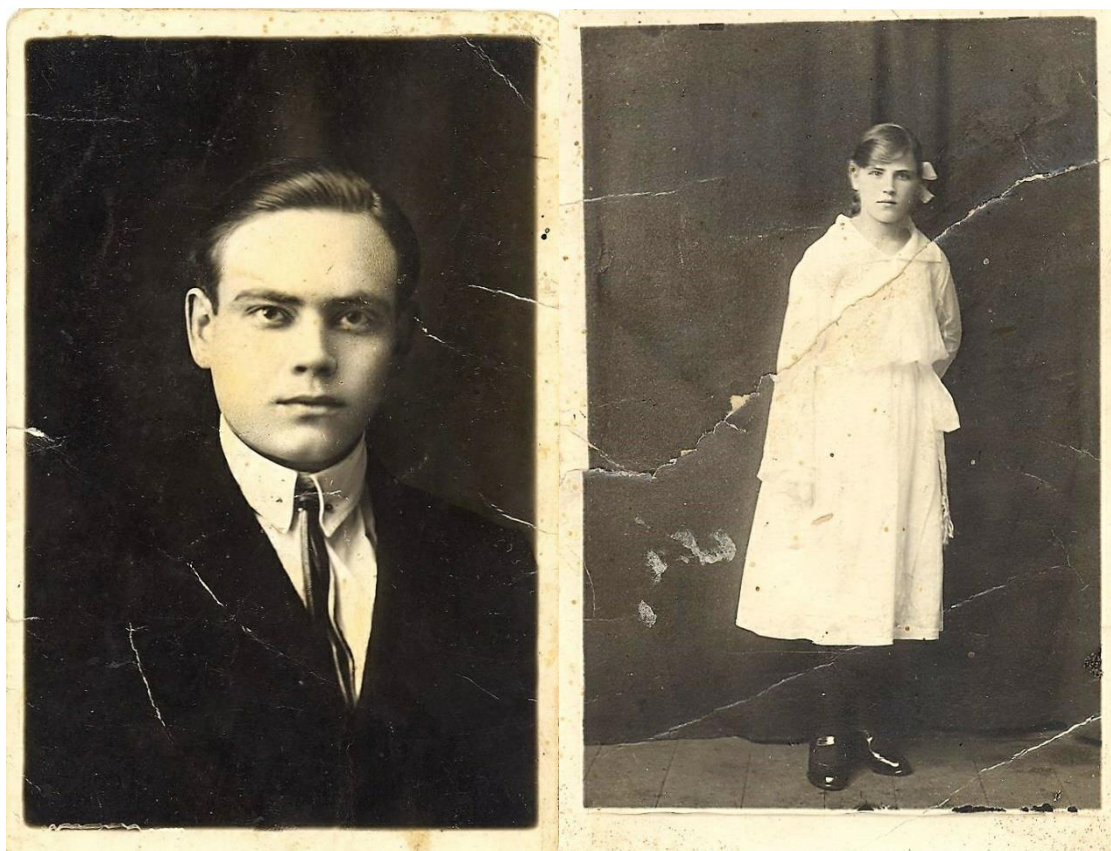

Joonis 1. Perekond Villbach (Vilba) aastal 1903. Vasakult: Gustav (Jaani isa), Ants (Jaani vend), Hants (Jaani vanaisa), Ann (Jaani vanaema), Ida (Jaani õde), Marie (Jaani ema) ja Jaan (Lunge, Perekond Vilba fotode erakogu, 2018)

Joonis 2. Jaan ja Miina Katariina Vilba pulmapilt. Fotomontaaž 1960. aastatest (Põdra, Perekond Vilba fotode erakogu, 2018)

LISA 2

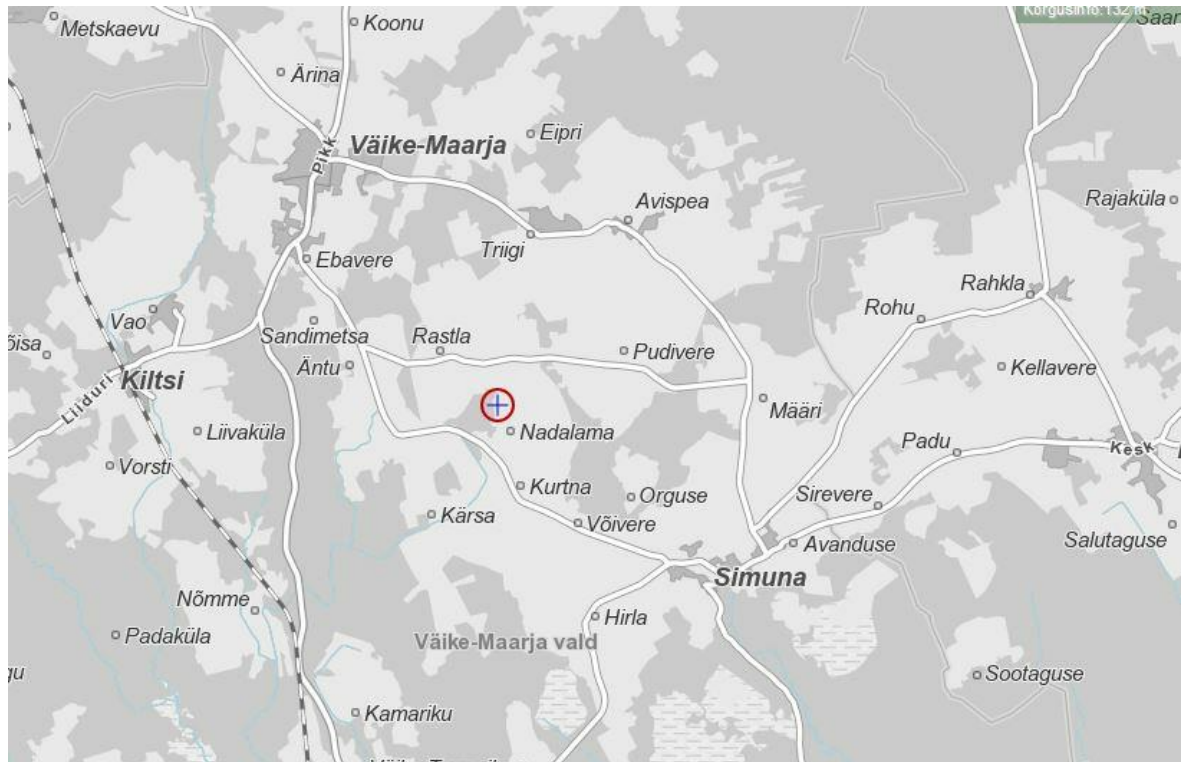

Joonis 3. Jaan Villbach ja Miina Katariina oma leeripäeval (Lunge, Perekond Vilba fotode erakogu, 2018)

Joonis 4. Nadalama küla pered Väike-Maarjas 14. augustil 1938 väljanäitusel. Vasakult 2. rida Miina Katariina Vilba, tema selja taga seisab Jaan Vilba tütar Pilviga. Vilbade pere mattis aasta alguses oma 11-aastase poja. (Lunge, Perekond Vilba fotode erakogu, 2018)

LISA 3

Joonis 5. Söödi talu Nadalama külas Väike-Maarja (kuni aastani 1950 Avanduse) vallas Lääne-Viru maakonnas aastal 2018 (Maa-amet, 2018)

Joonis 6. Vilba pere lapsed 1948. aasta suvel mängukaalastega Söödi taluõuel. Paremtalt 1. rida: Aino Vilba, Peeter Vilba, Aino Soom. 2. rida onutütar Ester, Pilvi Vilba, Elvi Harjo, Meida Soom. Ees istub üle tee kingsepa majas elanud väikelaps (Põdra, Perefond Vilba fotode erakogu, 2018)

Joonis 7. Miina Katariina Vilba (vasakult 2. rida 3.) Äntu külas toimuvatel kokanduskursustel. Fotograaf J. Kadakas Väike-Maarjast. Kursuste toimumise aeg teadmata (Lunge, Perekond Vilba fotode erakogu, 2018)

Joonis 8. Jaan Vilba dokumendipilt sõjaväepiletil 1948. aastal (Autori erakogu, 2018)

R. - Järvelt 08.06.46

Minu kallid! sain sinu kirja
ja raha kätte mis sa Kiri Mataga
mulle saatsid. see aeg oli küll väge-
pärast astata käisin kolmel korral
Kiri väime juures vaatamas kas
on juba tagasi tulnud tahtsin
nii väga säält postist uudiseid
kuulda eila sain siis koir teada
kõnust postist uudiseid need
on täiesti väga kurvad ni et
ei taha mitte mõeldagi eks ta
ole kuidas kellegi saatus on
määratud minul praegu küll
seda murest ei ole et keegi minot
kultama tuleb keda on õhtul
rahuga magama ja ommikul
tänu jälle puhand mehe-
nuse ja nii kestab päevast päeva

Joonis 9. Jaan Vilba viimane kiri vangilaagrist koju (Autori erakogu, 2018)

LISA 6

Joonis 10. Jaan Vilba vangilaagris meisterdatud alumiiniumist ja pleksiklaasist kaelaehted tütardele (südamega Ainole, ankru ja ristiga Pilvile) ja graveeritud ehtekarbike oma abikaasale (Autori erakogu, 2018)

NS VL SÕJAVÄEPILET Seeria A Nr. 767666 * Perekonnanimi <u>Vilba</u> Ees- ja isanimi <u>Jaan Vilba</u> Sünniaasta <u>1901</u> Omaniku isiklik allkiri <u>[Signature]</u> Välja antud <u>[Signature]</u> sõjakomissariaadi poolt Fotokaardi koht P. A. (allkiri: aaste, perekonnanimi)	Исключен с учета за достигшим предельного возраста 14-1-52. И.О. Вильба - Владелец Рядового 26.05.1901 ВОЕННЫЙ БИЛЕТ Серия А № 767666 * Фамилия <u>Вильба</u> Имя и отчество <u>Ян Юганович</u> Год рождения <u>1901</u> Личная подпись владельца <u>[Signature]</u> Выдан <u>Вильба</u> военным комиссариатом ф. [Signature] (подпись: звание, фамилия)
---	---

Joonis 11. Jaan Vilba sõjaväepilet (Autori erakogu, 2018)